

Gasthuizen – armenhuizen ?

Een onderzoek in Bossche testamenten

Ton Kappelhof

'Het ging niet goed met de gasthuizen na de Middeleeuwen. Waren het vroeger instellingen geweest die door liefdadigheid werden gedragen, in de nieuwe tijd werden het 'vergaarbakken van menselijke ellende'.¹ Op grond van deze en dergelijke uitspraken onderzocht Ton Kappelhof testamenten die een genuanceerder beeld opleveren. In Den Bosch werden ook mensen uit de middengroepen verzorgd.

De hierboven geciteerde uitspraak is te lezen in een veel gebruikt overzichtswerk van de geschiedenis van de gezondheidszorg in Nederland. Deze opvatting komt men in de meeste boeken en artikelen over gasthuisgeschiedenis tegen. Enigszins gechargeerd ontstonden de gasthuizen in middeleeuwse steden als uiting van christelijke barmhartigheid. Er werd goed voor de mensen gezorgd. Na 1500 verkeerde dat in zijn tegendeel: rijke mensen en middenklassers lieten zich thuis verplegen en het gasthuis werd een oord waar alleen nog armen, zwervers en randfiguren terecht kwamen. In sommige boeken, zoals het hierboven aangehaalde, wordt dan ook nog een relatie gelegd met de Reformatie. Wanneer deze haar werk heeft gedaan, breekt een slechte tijd aan, waaraan pas aan het einde van de negentiende eeuw een einde komt. Dan doet de moderne geneeskunde haar intrede in het gasthuis en in relatief korte tijd worden veel nieuwe ziekenhuizen opgericht. Dit verhaal is in al zijn eenvoud duidelijk, maar wanneer viel dan het omslagpunt en wat was de reden van deze omslag? Is het wel juist om te veronderstellen dat wanneer twee gebeurtenissen op elkaar volgen, zij dan ook met elkaar in causaal verband staan? Vast staat dat de meeste stedelijke gasthuizen na 1650 bevolkt werden door paupers en soldaten. Deze mensen ontvingen vaak een slechte verzorging. De medische behandeling droeg een marginaal karakter.

Nonnen verzorgen een zieke in het Onze-Lieve-Vrouwehospitaal te Doornik. Miniatuur uit Doornik, ca. 1400.

(Doornik, Kathedraalarchief)

Een tijd vol 'turbulentie'

In het archief van het Groot Ziekengasthuis ligt een register, geschreven door de gasthuiskapelaan Willem Rut's Heeren van Breugel met testamenten uit de periode 1573-1584. Willem was niet alleen geestelijk verzorger van het

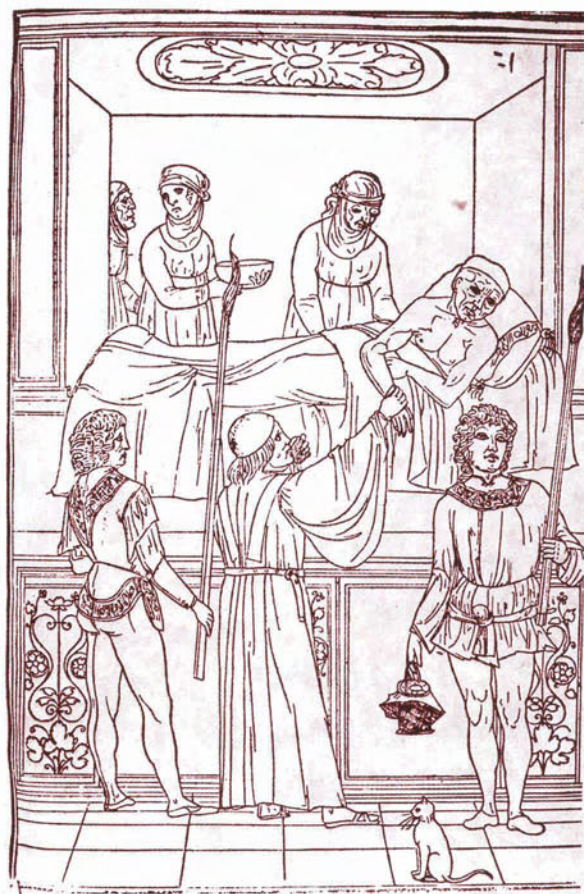
*De oude apotheek van het GZG omstreeks 1960. Tot 1980 deed dit laatste restant van het middeleeuwse gasthuis nog dienst.
(Foto: Stadsarchief, collectie Roelands)*

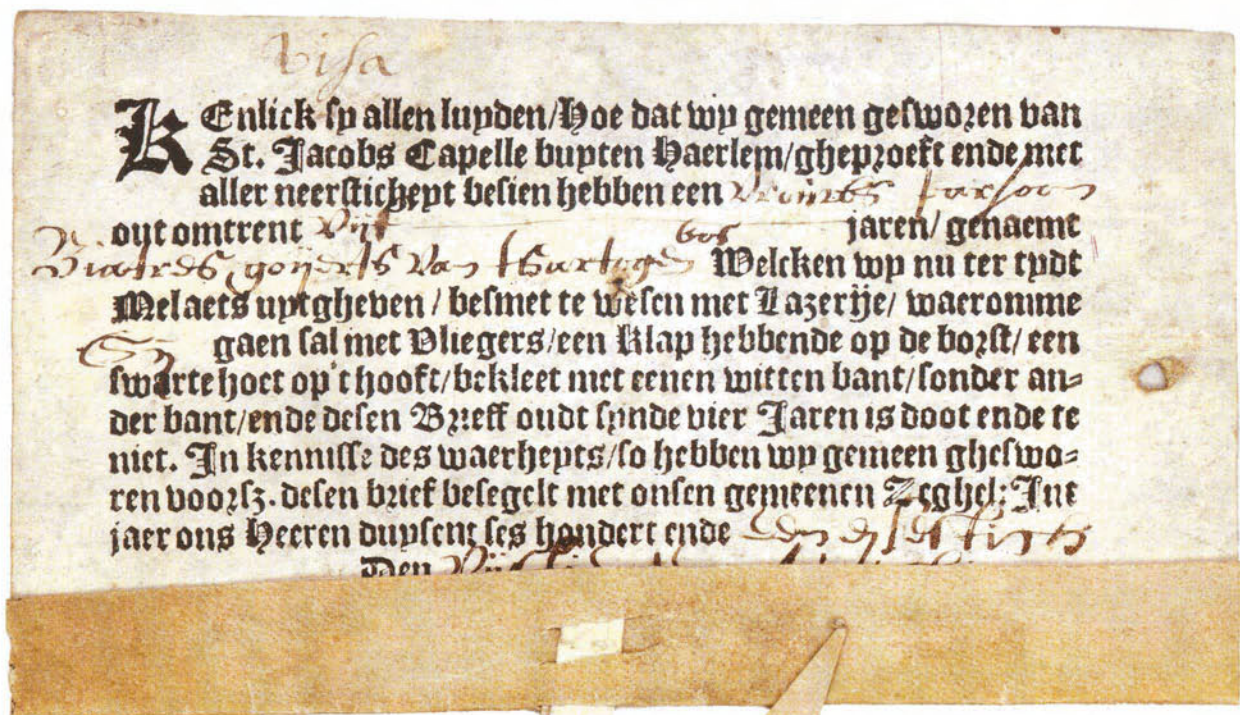
gasthuis, maar ook pauselijk en door de Souvereine Raad van Brabant toegelaten notaris. Als zielzorger werd hij geroepen, wanneer patiënten het slecht maakten, om hen de laatste sacramenten - biecht, communie en ziekenzalving - toe te dienen. Als notaris was hij ook bevoegd rechtsgeldige testamenten op te tekenen. De combinatie zielzorg met notariaat werkte uitstekend. Het protocol is in zijn soort zeer zeldzaam en daarom door mij destijds door middel van regesten ontsloten, maar er is nog nooit iets mee gedaan.² Het bevat in totaal 193 akten, waarvan 186 testamenten en enkele verklaringen van zieken die in het gasthuis lagen.

De periode 1573-1584 was de tijd van de 'troubelen'. De Opstand die begonnen was met een beeldenstorm in 1566, had in 1572 vaste voet gekregen in Holland en Zeeland. Geertruidenberg en Zaltbommel waren in 1573 overgegaan naar de nieuwe religie, Heusden volgde enkele jaren later. Rondzwervende troepjes rebellen kwamen tot voor de poorten van de stad. Brabant hield eerst de kant van de koning, maar nadat de Spaanse soldaten in 1576 Antwerpen en andere Brabantse steden hadden geplun-

derd, omdat ze al jaren geen cent soldij hadden gezien, kozen de Staten van Brabant de kant van de opstandelingen. De oorlog was er alleen maar heviger door geworden. In veel steden ontstonden partijen voor en tegen 'de geus', voor de nieuwe gereformeerde religie of voor het behoud van het oude geloof. De grootste groep wilde overigens het liefste alles bij het oude houden. Zij hielden vast aan een traditioneel, door hun ouders overgeleverd complex van denkbeelden, beproefde religieuze gewoonten en praktijken. Behalve de religiekwestie speelde ook de defensie een rol in de discussies. De Brabantse steden hadden vanouds voor hun eigen defensie gezorgd en dat moest zo blijven, dus geen garnizoen van vreemde huursoldaten. Op de vleugels opereerden echter de haviken, de aanhangers van de Reformatie en de Tegen-Reformatie, en deze dwongen steeds meer mensen tot een keuze, voor Genève of voor Rome. In 's-Hertogenbosch kwam het in juli 1579 tot een complete veldslag op de Markt, pal voor het stadhuis. De stad koos tenslotte voor de koning

Geneesheer aan het bed van een pestlijder. Houtsneede uit Venetië, 1495.

en de oorlog werd heviger. Het platteland had hiervan veel meer te lijden dan de steden die zich nog achter hun muren en wallen konden verschansen. Hele dorpen werden afgebrand, de 'landlieden' vluchtten met hun vee en wat meubels naar de stad, de rogge werd schaars en duur en van dat laatste merkten ook de armere Bosschenaren de gevolgen.

De testateurs:

wie waren ze en waar kwamen ze vandaan?

De testamenten van notaris Heeren zijn veel kleurrijker dan de testamenten die in de archieven van de grote Bossche Godshuizen bewaard zijn en waarover ik enkele jaren geleden een artikel publiceerde.³ De een legateert een schilderij aan het gasthuis, de ander laat voor de laatste ademtocht nog even weten dat de sleutel van het huis in het slot zit, en de derde maakt zich zorgen dat de erfgenamen en andere profiteurs zich op kosten van het sterfhuis vol zullen (vr)eten. Een naar verhouding groot deel van de testamenten is opgemaakt door vrouwen: 100 van de 186 testamenten, terwijl 13 testamenten van echtparen afkomstig zijn. Niet minder dan 32 van de 186 testamentmakers leden aan de pest. In de jaren 1574-1576 en in 1579 lagen er heel wat pestlijders in het gasthuis, maar eigenlijk loerde deze gevreesde ziekte, in de volksmond aangeduid als 'de gave Gods', altijd en overal. Slechts in twee jaren, 1578 en 1582, leed geen enkele testateur aan de pest. De meeste testateurs waren Bosschenaren, maar er waren ook verrassend veel buitenlieden bij. Een deel daarvan

Naar de arme Lazarus, door mensen gemeden vanwege zijn melaatsheid, maar opgenomen in Gods ontferming, is de 'Lazerije', melaatsheid of lepra, genoemd. In het hier afgebeelde perkamenten pasje (Oud Stadsarchief nr. 7535) uit 1661, waar helaas de zegels aan ontbreken, wordt verteld dat de houder van deze akte, het vijfjarige meisje Biatres Goyerts, aan deze ziekte lijdt. Ze mag niet in steden komen en moet al van ver laten horen dat ze melaats is. Dat doet ze dan met een 'klap', een klepper, die voor haar borst hangt. De mensen moeten ook kunnen zien dat ze melaats is. Daarom draagt zij een zwarte hoed met een witte band en een 'vlieger', een wijd jak met een hoge kraag. Het meisje was afkomstig van 's-Hertogenbosch en is waarschijnlijk naar het Haarlemse leprooshuis, de Sint-Jacobskapel, gestuurd, waar haar het bewijs van melaatsheid werd verstrekt. Met het bewijs van haar ziekte kon zij opgenomen worden in het Bossche leprozenhuis dat zich vanzelfsprekend buiten de stadsmuren bevond, vlakbij Hintham. In het Stadsarchief bevindt zich overigens een register (op microfiche) van personen die in de zestiende en zeventiende eeuw in de leproserie Ter Bank bij Leuven gekeurd werden.

kwam uit de dorpen rond de stad en de Bommelerwaard, soldaten telden we nauwelijks. Nogal wat buitenlui kwamen uit wat wij nu Limburg noemen en uit het aangrenzende nu Duitse gebied. Zekerheid hierover hebben we overigens niet want een vrouw die 'Van Trier' heette, kan daar vandaan komen, maar het kunnen ook haar voorouders geweest zijn. Desalniettemin kunnen we uit de formulering van nogal wat akten opmaken dat de makers ervan uit deze ten oosten van de stad gelegen streken afkomstig waren. Dit stemt overeen met het uit diverse andere bronnen bekende gegeven dat er in de periode 1550-1800 sprake was van een omvangrijke migratie-

In de 'snavel' van de artsen, die zoals hier afgebeeld pestlijders bezochten, bevonden zich welriekende kruiden. Verpestende dampen waarmee de zieke was omgeven, verspreidden, naar men toen meende, de ziekte. Het masker beschermde de dokter. Kopergravure, ca. 1720.

stroom van het Rijnland en Limburg naar het noordwesten en uiteindelijk naar Holland.⁴ De meeste testatoren behoorden tot de lagere en de middengroepen. Zeer welgestelde lieden, stadsbestuurders, edellieden of geestelijken, kortom de elite, komen we hier niet tegen.

Armen, maar ook middenstand

De testamenten hebben dezelfde structuur als de al eerder bestudeerde middeleeuwse testamenten. In- en uitleiding maken gebruik van dezelfde formules. Elke notaris kende deze uit zijn hoofd en anders had hij thuis wel een boekje met de gebruikelijke formuleringen liggen. Het middenstuk bestaat uit legaten en soms een erfstelling. Bijna iedereen gaf wel iets, maar de meeste mensen kwamen niet verder dan de eigen kleding en wat muntgeld. Dit werd geschonken aan familieleden, vrienden of aan het personeel van het huis. Het komt echter ook voor dat er heel wat uit te delen valt. Ik noem een paar voorbeelden. Op 9 augustus 1579 testeert Michiels Janszoon van Vught met Ariën en Gerritke als getuigen. Het gasthuis krijgt een daalder (30 stuivers) die ze op kunnen halen bij zekere Hendrik die in het huis *De Troon* woont. Aan zijn

Schilderij van C.F. Cordes (1851-1927) van enkele gebouwen, t.w. de bakkerij en een ziekenzaal, van het Groot Ziekengasthuis. Begin twintigste eeuw stonden deze uit de Middeleeuwen stammende gebouwen nog op het terrein.

(Origineel: Noordbrabants Museum)

Op een van de vleugels van het magnifieke Isenheimeraltaar in Colmar verbeeldde de 16e-eeuwse schilder Mathias Grünewald een lijder aan syfilis (in een vergevorderd stadium), 1515.

kind vermaakt hij al zijn andere bezittingen. Veel woorden maakt hij daar niet aan vuil. Dat wijst erop, dat de erfenis waarschijnlijk niet veel om het lijf had.⁵ Het volgende testament is daarentegen zeer uitvoerig. Op 14 augustus 1579 's morgens rond 10 uur laat Jan Hendrik Janszoon Suyskens die 'door de pestilentie besmet' is en 'op de thoren ligt kapelaan-notaris Heeren bij zich komen. Onder de toren moeten we de nog steeds herkenbare stadstoren verstaan die ooit deel uitmaakte van de eerste ommuring van de stad en die vanaf het midden van de vijftiende eeuw in het gasthuis geïncorporeerd werd. Jan is in goeden doen en was mogelijk daarom apart gelegd, ver weg van het geschreeuw en de stank van de andere lijders. Hij doet in totaal 14 legaten aan personen en instellingen. Zoals het hoort begint hij met 1 stuiver te geven aan de patroons van de hoofdkerk van het bisdom, de St. Lambertuskathedraal in Luik. In een adem door krijgt de kerk van het gasthuis, die zoals zoveel gasthuiskerken gewijd is aan St. Elisabeth van Thüringen, evenveel. Het gasthuis krijgt 58 gulden, maar de directeur van het huis moet daaruit wel aan alle leden van het dienstpersoneel 6 gulden uitreiken. En zo gaat het door. Op 16 en 17 augustus voegt Jan daar nog een rijtje legaten aan toe. De nonnen hebben hem inmiddels overgebracht naar

hun eigen ziekenzaal. Deze klassenpatiënt avant la lettre was kennelijk welgesteld en stond in enig aanzien, wat hem overigens niet behoeftte voor de pest. Zijn broer Adriaan die in Keulen vermoedelijk aan de universiteit studeert, geeft hij 125 gulden; een neef is als priester verbonden aan de kerk van Dinther. Voor de meester van het gasthuis heeft hij een zilveren beker en 20 gulden gereserveerd en de notaris krijgt een zilveren lepel, maar alleen als hij na Jans dood drie missen voor hem opdraagt.⁶

Veel legaten bestonden uit vorderingen op anderen. Dit wijst erop dat menige Bosschenaar bij een stadgenoot in het krijt stond. Soms wordt een lijst van alle 'schulden en weerschulden' in de akte opgenomen zoals bij Andries en Fyke van Orthen. Zij hebben nog geld tegoe bij: Christoffel, de 'meester van de beide scholen' (100 gulden minus 7 gulden), de ambtman van Zaltbommel, een broer van Christoffel en nog acht andere personen. Andries heeft tenslotte nog twee jaar arbeidsloon tegoe. Daar tegenover staat dat hij bij vier personen nog rood staat, maar, en dat zal een geruststelling voor de erfgenamen geweest zijn, er viel meer te beuren dan te betalen.⁷ Bij in totaal 36 van de 186 testamenten (19%) hadden de opstellers enig en soms zelfs een beduidend vermogen. Bij veel andere testamenten mogen we op zijn minst vermoeden dat de opsteller over vermogen beschikte, omdat er clausules in voorkomen over de vererving. Wanneer de erfenis uit wat muntgeld, kleding en roerend goed bestaat, ligt het niet voor de hand uitvoerig te gaan regelen naar wie het gaat. Wanneer er echter met name vast goed in het spel is, ligt dat anders. De conclusie mag derhalve luiden dat in de periode 1573-1584 gemiddeld 15 mensen per jaar in het gasthuis een testament opmaakten en dat een op de vijf van hen zeker niet arm was. Sceptici kunnen echter aanvoeren dat door de oorlog en de komst van veel vluchtelingen uit de wijde omtrek het gasthuis een andere populatie kreeg. Voor het uitbreken van de 'troubelen', zo zou het argument kunnen luiden, was het gasthuis toch een armenhuis. Dit argument is echter niet steekhoudend. Juist in een tijd van nood zal de neiging groot geweest zijn om een charitatieve voorziening als het gasthuis in de stad te reserveren voor armen uit de stad, uit lieden die konden aantonen dat zij op stadgrond geboren en dus 'echte Bosschenaren' waren. Toen het gasthuis in de tweede helft van de achttiende eeuw in financiële moeilijkheden kwam, reageerden de bestuurders daarop door de opnamecriteria aan te scherpen met de bedoeling boeren en andere buitenlui te weren.⁸ Een ander, wel steekhoudend argument is dat één gasthuis nog geen bewijs is dat het overal in de Nederlanden zo was. Meer onderzoek naar de situatie in andere gasthuizen is dus nodig, al is dit niet eenvoudig, omdat bronnen over de samenstelling van de patiëntenpopulatie van voor 1650 erg zeldzaam zijn.

Een notaris, omringd door getuigen, luistert naar de zieke. De notaris schrijft de akte van testament. Een houtsnede uit de Troostspiegel van Petrarca (Augsburg, 1532).

Het oude verhaal op de helling?

In Gouda had de bevolking van het Sint-Cathrijnegasthuis, dat in 1310 voor het eerst wordt vermeld, rond 1550 een zeer gemengd karakter. Naast zwervers en reizigers, verbleven er proveniers die zich voor de rest van hun leven hadden ingekocht, terwijl er af en toe ook zinnelozen werden opgesloten. Na het uitbreken van de Opstand verschenen de soldaten voor wier verpleging de Staten van Holland verpleggeld betaalden.⁹ Bik, een arts die voor zijn boek over Gouda veel onderzoek deed in de zeer rijke Goudse archieven, geeft echter geen bruikbare cijfers over de samenstelling van de gasthuisbevolking rond 1550, waarschijnlijk omdat er voor deze tijd evenals in 's-Hertogenbosch, geen opnameregisters bewaard zijn gebleven.

Wellicht valt er wat te zeggen voor de volgende hypothese. De middeleeuwse gasthuizen hadden aanvankelijk een uiterst gemengde bevolking van zieken, gekken en ouden van dagen. Zij kwamen er om verpleegd en verzorgd te worden. Niet alleen paupers maar ook middenstanders lieten zich graag opnemen, zeker bij gevaarlijke ziekten zoals de pest. Men wist namelijk dat deze besmettelijk waren en de huisgenoten dan niet aangestoken konden worden. Een voordeel was ook dat je in het gasthuis kon testen, want er was altijd een priester in de buurt. Met de komst van een vast garnizoen in 1603 werden de soldaten ook in het Groot Gasthuis opgenomen.¹⁰ Veel van hen leden aan geslachtsziekten en zeker bij syfilis in het laatste stadium leidde dit tot gruwelijke taferelen. Mannen en vrouwen waren overdekt met zweren en verspreidden een afgrijselijke stank. En dan te bedenken dat

men meende dat stank ziekmakend was. De ziekte was beladen met het imago van zonde en schuld. De middenstanders wilden dit liever zo weinig mogelijk zien en bleven weg. Er werd, dat is zo langzamerhand wel duidelijk geworden, veel meer aan zelfmedicatie en zelfhulp gedaan dan tot voor kort werd verondersteld. Op en rond de Markt waren heel wat apothekers gevestigd. Er waren chirurgijns genoeg en er liepen ook heel wat vrouwen rond die konden verplegen en over handige en effectieve middeltjes beschikten. Wat in het gasthuis overbleef, waren de militairen en de echte paupers.

Na de capitulatie van 1629 verdwenen de twee katholieke priesters en de vrouwelijke religieuzen uit het gasthuis. Zij werden echter niet opgevolgd door predikanten, wat denkbaar zou zijn geweest, maar door lager geschoolde, minder betaalde en minder in aanzien staande zieken- troosters. Deze mannen bezochten de zieken, voerden gesprekken en baden samen met hen voor een betere toekomst. Of deze geestelijke verzorging minder goed was dan wat de katholieke priesters deden, valt moeilijk te verifiëren, maar vooralsnog is er geen reden om daar van uit te gaan. Wellicht waren predikanten veel te geleerd voor gewone jongens als de soldaten en de Bossche paupers en sloegen de ziekentroosters de juiste toon aan.

Noten

- 1 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven. Gezondheidszorg en geneeskunst in Nederland circa 1200-1960* (Utrecht/Antwerpen 1988) 148.
- 2 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Archief Groot Gasthuis, inv. Van Rooy (1963), inv.nr. 3308A. Regestenlijst: A.C.M. Kappelhof, *Archief van het Groot Ziekengasthuis te Den Bosch. Notarieel protocol van Willem Rutger 's Heren, kapelaan van het Groot Gasthuis te Den Bosch, 1573-1584* ('s-Hertogenbosch 1990). Ik merk hier nog op dat testamenten opgemaakt voor een priester met twee getuigen volgens de Bossche costumen ook rechtsgeldig waren. Kapelaan Heeren trad in zijn testamenten echter nadrukkelijk als notaris op.
- 3 A.C.M. Kappelhof, 'Het verbruik na de dood. Testatoren en hun aardse goederen in laat-middeleeuwse testamenten in 's-Hertogenbosch en omgeving', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* LXXXIV (2001) 419-436 (Twaalfde Colloquium De Brabantse Stad gehouden in Nijvel/Nivelles, 23-25 september 1999).
- 4 Door mij verricht, nog ongepubliceerd onderzoek in doop- en trouwregisters uit Breda wijst in dezelfde richting.
- 5 Regest nr. 113.
- 6 Regest nr. 114.
- 7 Akte d.d. 14 augustus 1579, regest nr. 115.
- 8 A.C.M. Kappelhof, 'Chirurgijn Jan Bolsius en zijn tijd', in: *Boschboombladeren* nr. 33 (januari 1986), p. 20-22.
- 9 J.G.W.F. Bik, *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad* (Assen 1955), p. 156-169.
- 10 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Archief Groot Gasthuis, rekeningen van de gasthuismeester, hoofdstukken ontvangsten wegens verpleggeld (de z.g. 'tertie page') vanaf 1603/04.